

EL DESAFIAMENT DEL DIÀLEG INTERRELIGIÓS

Conferència pronunciada per Fèlix Martí, soci d'honor de l'associació, el maig del 2001.

1. Les noves societats multireligioses

En el passat les religions eren territorials en el sentit d'ocupar espais geogràfics en règim de monopoli. Es considerava normal que els habitants d'un territori practiquessin la mateixa religió i que els poders polítics fossin confessionals. La uniformitat religiosa era considerada com la situació més desitjable tant des del punt de vista espiritual com polític. A Europa, les fronteres entre els territoris atribuïts a cada religió es determinaven amb accions militars. Són ben conegudes les guerres que van mantenir catòlics i protestants. Les diferències entre catòlics i ortodoxos també s'expressaven en estructures polítiques marcades per la confessionalitat. Actualment la situació ja no és la mateixa. Totes les societats s'estan convertint en multireligioses i el pluralisme religiós esdevé la normalitat. En el món islàmic l'evolució s'està fent més lentament, però hi ha signes inequívocs de canvis en aquesta direcció. Fins i tot els estats configurats en el marc de l'islam estan afectats per processos de secularització. En general la separació entre l'àmbit de la política i les estructures religioses es va consolidant. Probablement durant el segle XXI s'accentuarà el procés de desconfessionalització dels estats sense que això signifiqui l'establiment d'estructures estatals laïcistes o insensibles a les diverses inspiracions religioses.

El pluralisme religiós es regula amb les lleis de llibertat religiosa. Es reconeixen els drets individuals de les persones per a ser membres de qualsevol confessió religiosa i els drets de les organitzacions religioses per a actuar en la vida pública. En els països on hi ha religions molt majoritàries les lleis han de garantir especialment els drets de les minories religioses. En el cas de l'Estat espanyol l'Església catòlica té un tracte privilegiat que es deriva del concordat i dels acords posteriors amb la Santa Seu. Els acords comprometen l'estat a subvencionar amb quantitats econòmiques notables la clerecia catòlica, a la vegada que reconeixen el dret dels pares a demanar educació catòlica al sistema escolar. En règim de pluralisme i en el context d'un estat no confessional, els acords amb la Santa Seu semblen una anacrònica herència del passat. Les altres confessions es poden sentir, legítimament, discriminades. En una perspectiva de futur s'haurien d'eliminar tots els privilegis concedits a l'Església catòlica i accentuar el caràcter no confessional de l'Estat espanyol, del govern català i de les administracions municipals. Aquests problemes fan evidents les ambigüitats d'una confessió que és a la vegada una organització religiosa i un estat amb relacions diplomàtiques amb els altres estats. Durant el segle XXI l'Església catòlica hauria de pensar en la conveniència de convertir-se en una organització sense estructures estatals i més propera al que en el panorama internacional són les organitzacions no governamentals. L'Estat del Vaticà, que en altres èpoques devia ser útil per a la confessió cristiana catòlica, s'ha convertit, en molts aspectes, en un obstacle per a la credibilitat de la religió catòlica.

Les religions han perdut els seus monopolis territorials, però també han perdut el monopoli que tenien per a oferir el sentit de la vida dels ciutadans. Des de fa segles circulen altres fonts d'inspiració sobre la vida humana. Aquesta oferta, no convencionalment religiosa, s'ha incrementat notablement durant el segle XX. A Europa, de manera molt destacada, una alta proporció de ciutadans s'han distanciat de les esglésies establertes i busquen per altres camins referències ètiques i espirituals. Aquest fenomen, conegut sovint amb els noms d'agnosticisme, de post-cristianisme o simplement d'increença, té dues modalitats molt diferents. Per una banda, hi ha ciutadans molt cultivats espiritualment, però distanciat de les organitzacions religioses convencionals. Són persones amb creences i formes de vida de tanta qualitat com les creences i formes de vida inspirades per la religió, és a dir, amb valors semblants als proclamats per les religions, però pensats i viscuts sense lligams confessionals. Per altra part, hi ha ciutadans afectats per escepticismes i nihilismes diversos que ja no comparteixen els valors oferts per les tradicions religioses. Una modalitat molt

estesa del nihilisme és la superficialitat, aliada amb les opcions consumistes i individualistes de moltes persones de les societats tecnològicament desenvolupades. La convivència entre membres de les tradicions religioses i ciutadans no creients és una experiència de pluralisme. En alguns àmbits de la modernitat o de la postmodernitat s'observa un cert menyspreu dels no creients en relació als creients. S'acusa els creients d'estar ancorats en el passat i de no haver accedit als estadis culturals més avançats. Però en general el pluralisme religiós és viscut com una experiència social altament positiva.

2. L'heterogeneïtat dels fets religiosos

Quan es parla de religions s'ha de prendre una precaució teòrica. Amb la paraula religió es designen creences i practiques que, encara que tinguin punts coincidents, es diferencien les unes de les altres de manera bastant substancial. No és una diversitat que doni respostes diferents a les mateixes preguntes. Les preguntes també són diferents. No es tracta d'una diversitat com la gastronòmica. Les diverses modalitats de cuinar responen a la mateixa necessitat biològica d'alimentar-se i de contextualitzar l'alimentació en un marc de relacions socials i de rituals que converteixen la funció biològica en una activitat cultural humana. En el cas de les religions, el punt de partida ja és un conjunt de necessitats i de funcions diverses. Les religions responen a la necessitat de descobrir el sentit dels misteris de l'existència humana, de contactar amb la divinitat, de cercar orientacions fonamentals per a viure, de buscar protecció davant de les forces del mal, d'aconseguir inspiracions ètiques, de superar l'escàndol de la mort, de trobar els camins de la felicitat i de la pau. Les diverses comunitats creients i els seus ritus respectius s'orienten més a una o altra d'aquestes qüestions. Les anomenades religions del llibre, és a dir el judaisme, el cristianisme i l'islam, proposen creences i pràctiques de relació amb una divinitat entesa com una realitat que, malgrat ser invisible, es revela i dialoga amb les persones humanes. Altres religions són menys o gens teistes i es limiten a proposar savieses i il·luminacions interiors que faciliten el camí de la vida, ajuden a portar la càrrega del dolor i dilueixen les angoixes psíquiques. També ajuden a descobrir el goig de viure o fomenten la cohesió dels grups de creients.

L'heterogeneïtat fa difícil les equivalències religioses en la mesura en què hi ha intuïcions de cada tradició que no es troben en les altres tradicions. Les doctrines respectives són irreductibles. No hi ha una matriu genèrica on situar alhora totes les religions. Passa tot el contrari: les religions ofereixen matrius conceptuals, simbòliques i experiencials que són originals i intraduïbles. En aquest sentit les religions només es poden conèixer bé des de dins o a partir d'una immersió simpàtica en el seu univers. Passa com en l'àmbit de les llengües. Cada una d'elles és una lectura diferent i intransferible del món. Ofereixen claus epistemològiques exclusives i valors exclusius. Per tant, els estudis comparatius entre les religions i el diàleg interreligiós s'han de fer amb una precaució infinita. El primer pas ha de ser el del respecte a l'heterogeneïtat profunda que separa les diverses tradicions i el de la voluntat de comprensió de l'originalitat de cada tradició. Es diu sovint que totes les religions són formes de percepció i de relació amb el sagrat. És una manera bastant adequada de referir-se a les tradicions religioses a condició d'adonar-se que les interpretacions del sagrat són també diverses. Hi ha religions que tendeixen a identificar persones, espais i temps com a localitzacions del sagrat i altres que s'inclinen per a fer notar que el sagrat és una dimensió de tota realitat. També hi ha diferències notables quan s'explora l'anomenada experiència espiritual. Hi ha tradicions que vinculen molt la vida espiritual a les pràctiques específiques que organitza la pròpia comunitat i altres tradicions que posen l'accent en els comportaments de compassió o de servei de cara enfora. De vegades al si d'una mateixa tradició hi ha escoles d'espiritualitat molt divergents. No és el mateix insistir en els exercicis de pietat o en els projectes d'alliberament econòmic, polític o social.

Les profundes diferències simbòliques, conceptuals i experimentals entre les religions poden facilitar el diàleg interreligiós. En la mesura en què són ofertes diferenciades, que no tenen la mateixa pretensió, es poden descobrir formes de complementarietat. El diàleg, si

clarifica les diferències, també obre la porta a un enriquiment mutu i, en alguns aspectes, permet la pertinença simultània a tradicions diferents. Això és possible perquè les tradicions religioses no ocupen els mateixos espais. El diàleg interreligiós ha d'identificar els terrenys compartits i els espais originals. Si hi ha terrenys compartits s'ha de descobrir si els missatges religiosos són expressions relativament equivalents de les mateixes intuïcions fonamentals de cada tradició. Al si de cada tradició s'haurà de desenvolupar una reflexió sobre el valor dels missatges de les altres tradicions quan aquests missatges són percebuts com a alternatives als missatges propis. Amb tota honestedat s'han de reconèixer tant els aspectes doctrinals o experiencials que semblen incompatibles, com els aspectes que només són diferents a causa de la diferència entre els codis expressius de les diverses cultures i tradicions. En el món catòlic aquestes avaluacions es comencen a fer amb rigor i intel·ligència. És el cas de teòlegs com Raimon Panikkar o més recentment Jacques Dupuis. Cal advertir que no s'ha de confondre el diàleg interreligiós amb les opcions superficials cap a un sincretisme religiós o les noves versions del sincretisme que consisteixen en un consumisme religiós a la carta que és incapaç de descobrir en profunditat cap tradició religiosa. Els místics de totes les religions ja fa segles que descobreixen, anant cap al cor de la seva tradició, les meravelloses connexions amb les altres experiències espirituals. Hi ha sorprenents coincidències entre els místics de la majoria de tradicions.

3. La crisi de les religions convencionals

La història religiosa de la humanitat és la història de contínues revisions sobre les maneres d'imaginar, parlar i viure Déu o el sagrat o la realitat última. A mesura que es coneixen millor els mecanismes que condicionen les nostres representacions i les nostres vivències es deixen enrera les representacions i les vivències religioses que són menys fiables. Durant els segles XIX i XX van aparèixer les crítiques a la religió que han obligat a renovacions de molta envergadura en l'autocomprensió de les religions i en la vida de les comunitats creients. Una de les crítiques més delicades l'ha provocada el desenvolupament del saber científic. Les explicacions religioses sobre el cosmos, sobre la història, i sobre la condició humana s'han contrastat amb les interpretacions científiques i n'ha resultat una clarificació important. Les doctrines religioses no pretenen competir amb les veritats científiques. Les veritats religioses es mouen en un altre registre i no pretenen ocupar l'espai de les veritats científiques. Els corrents religiosos que ambicionen ocupar també l'àmbit de la ciència tindran probablement molt poc futur. Un altre tipus de crítica ve de les consideracions sobre el rol de la religió en relació al psiquisme humà. Es constata que freqüentment la religió resol problemes de por i d'inseguretat i es conclou afirmant que la religió és conseqüència d'immadureses psicològiques. Les religions han clarificat que són ofertes que no tenen el seu fonament en l'estratègia de la por o de la repressió psíquica, tot i que en altres èpoques la van utilitzar. Ara les religions presenten els seus missatges com unes ofertes de qualitat de vida i de goig deixant enrera la gestió de la por o de la culpabilitat. Una de les evolucions més significatives de les tradicions religioses és la seva voluntat de distanciar-se del seu rol d'institucions o ideologies que tindrien com a principal objectiu la vigilància moral dels ciutadans. La moral és, en tot cas, una de les conseqüències de les il·luminacions i conversions espirituals i no és la competència més pròpia de les tradicions religioses.

Potser la crítica més forta que ha afectat les religions ve de l'acusació que les tradicions religioses són irrellevants des del punt de vista del progrés humà, de les llibertats, dels drets humans, de la democràcia, de la sostenibilitat, i de les lluites contra la pobresa, la guerra i l'explotació dels febles. Durant segles moltes tradicions religioses van identificar-se amb els poders establerts o es van deixar instrumentalitzar pels poderosos. Les doctrines socials que reclamaven llibertats i noves estructures econòmiques van trobar l'oposició d'esglésies identificades amb règims conservadors o autoritaris. Altres tradicions religioses es van limitar a oferir espiritualitats alienadores. Als seu si, les tradicions religioses més

organitzades continuen mantenint estructures poc democràtiques, marginen les dones i administren les ofertes espirituals amb clerecies que sovint es preocupen més per l'èxit de la seva organització que per la transmissió del missatge del qual són portadores. En aquest context s'observen moltes evolucions significatives. Cada vegada més les diverses tradicions s'entenen a elles mateixes com a inspiradores de propostes de fraternitat, d'alliberament i de pau. Queda clar que els seus missatges no es redueixen a la promoció de les llibertats o de la justícia, però que la vida espiritual que proposen ha de tenir conseqüències inequívokes en relació als desafiaments que afecten les persones, els pobles i l'espècie humana. Per aquesta raó trobem en context hindú crítiques saludables als aspectes alienadors de la dominació de la cultura tecnològica; en context budista, mobilitzacions a favor de la no-violència i la pau; en context islàmic, l'exigència d'un ordre econòmic alternatiu al que s'emmarca en la dogmàtica neoliberal; en context cristià, les opcions preferencials pels pobres tan característiques de la teologia de l'alliberament; en els moviments ecumènics, lideratges per a la responsabilitat ecològica o per a les desitjades reformes del sistema de les Nacions Unides.

De cara endins, les evolucions també s'estan produint. Les tradicions religioses més estructurades hauran de fer acusament de recepció de la nova sensibilitat a favor de la democràcia i desprendre's de les pràctiques d'autogovern pròpies d'èpoques feudals i poc coherents amb les seves pròpies tradicions originals. L'Església catòlica, que malauradament ha accentuat en els últims trenta anys la seva deriva monàrquica i centralista, haurà de fer una seriosa reforma en la línia del que va quedar suggerit pel Concili Vaticà II dels anys seixanta. A les diverses tradicions s'haurà de repensar l'equilibri de gènere. Les actuals teologies feministes són un punt de partida esperançador. Una qüestió d'especial importància és la de definir amb nous criteris el rol i les característiques que hauran de tenir les persones que fins ara constituïen les clerecies de les diverses tradicions. És probable que models que van ser adequats durant molts segles hagin caducat irreversiblement. En el món catòlic, per exemple, l'espectacular reducció de candidats al sacerdoci i també als diversos ordes religiosos no sembla un fet circumstancial i obligarà a repensar a fons les funcions i l'organització de les comunitats creients. Quan es parla de crisi de vocacions s'hauria d'entendre que hi ha crisi d'un model de funcionament que s'haurà de revisar amb coratge i imaginació. Potser els ciutadans del segle XXI connectaran d'altres maneres amb els missatges religiosos. Potser s'hauran de definir amb nous criteris les pertinences religioses. Potser les organitzacions que representen i serveixen les tradicions religioses hauran d'estructurar-se amb models que s'assemblaran menys als propis de les estructures polítiques. Les confusions entre poder polític i poder religiós hauran de quedar enrera en la història humana. Potser és una bona notícia que fracassin les propostes religioses que estan contaminades per la realitat del poder. Potser la crisi del poder de les institucions religioses contribuirà al diàleg interreligiós.

4. Paraules, mites i silencis

És evident que les narracions i les paraules per les quals s'expressen els missatges religiosos no són immediatament convergents. És més fàcil observar-hi les divergències. Per a avançar en el diàleg interreligiós és necessari que cada tradició relativitzi les seves narracions en el sentit de reconèixer el caràcter inadequat de totes les paraules humanes per a expressar el diví, l'absolut o el fonament de la realitat. En aquest sentit totes les narracions són metàfores o analogies per a parlar d'allò que és inefable. En les religions que es presenten com a revelades també s'hauria de reconèixer que l'anomenada paraula de Déu està limitada per la capacitat de les llengües humanes en relació al significat i a la veritat. En convertir-se en paraula humana, la paraula divina s'encongeix per a adaptar-se als codis d'intel·ligibilitat de les persones humanes i d'una llengua concreta. Sempre hi ha distància, doncs, entre les paraules venerades per les tradicions religioses i l'objectiu al qual apunten aquestes paraules. Va quedant clar que els llenguatges religiosos intenten utilitzar els llen-

guatges humans amb la intenció de parlar d'allò que és inefable i que no ho aconsegueixen mai de manera plenament satisfactòria. No hi ha, en sentit rigorós, una paraula de Déu immediata. Les mediacions del llenguatge les relativitzen. Per aquesta raó les declaracions dogmàtiques de les religions requereixen successives interpretacions en funció de les evolucions del llenguatge que les expressa. La sacralització de les expressions de la fe no és el millor camí per a ser fidel a les autèntiques intuïcions de la tradició. Les expressions antigues són valuoses i venerables però encara és més valuós recuperar la seva intencionalitat. Per això és útil no confondre els continguts de la fe amb les seves expressions verbals, tot i que siguin imprescindibles.

El diàleg interreligiós es fa massa difícil quan les tradicions religioses no reconeixen el caràcter metafòric de les seves paraules. Les referències cegues als textos religiosos són conegudes amb el nom de fonamentalismes. La cultura contemporània ha abandonat els fonamentalismes en la filosofia, en les ciències i fins i tot en la dinàmica sociopolítica. Es reconeix que la racionalitat funciona per aproximacions successives a la realitat que, d'aquesta manera, es coneix amb més precisió sense aconseguir mai expressions completes de la veritat. Els creients contemporanis i els creients del futur hauran de poder-ho ser en tradicions religioses que s'interpreten a si mateixes de manera dinàmica i progressiva. La capacitat de canviar de metàfores és un signe de la vitalitat de les tradicions religioses. La conservació de metàfores que han perdut el seu significat pot propiciar la decadència de les religions. Convindria, per tant, que totes les confessions fomentessin el treball teològic. Els teòlegs, en contacte amb les comunitats creients, han de crear constantment noves expressions de la fe. Els teòlegs també han d'avaluar les expressions antigues i han de recomanar a les comunitats símbols i expressions per a ser utilitzades en les activitats del culte o de la pietat individual. Passa massa sovint que hi ha una excessiva distància entre el treball teològic i les pràctiques culturals en el sentit que les comunitats no incorporen a les litúrgies o rituals les noves expressions de la fe. També forma part de la cultura contemporània la normalització del pluralisme filosòfic i científic. Les tradicions religioses hauran d'evolucionar en el sentit de normalitzar de cara endins el pluralisme de paraules i metàfores. En aquest aspecte, hi ha hagut etapes històriques de signe molt divers. S'han alternat èpoques de bastant pluralisme amb èpoques de repressió del punts de vista considerats heterodoxos. El reconeixement de la legitimitat del pluralisme és una de les evolucions més importants en matèria de diàleg interreligiós. Si enlloc d'una preocupació desmesurada per l'ortodòxia i per la repressió de les heretgies s'estableix el respecte pel pluralisme i la voluntat de diàleg, els progressos de la convivència religiosa seran espectaculars. El fonament del pluralisme continua essent el caràcter insuficient de qualsevol text o imatge que expressen el sagrat fins i tot a l'interior d'una mateixa tradició.

El món de les religions ofereix paraules i silencis. Potser l'aspecte més enigmàtic de les tradicions religioses ve de la seva capacitat de transformar l'aparent opacitat del silenci en vies d'il·luminació espiritual. Cada tradició proposa itineraris cap al sagrat amb recomanacions i metodologies que donen molta importància al silenci. Els creients accedeixen a silencis que són experiències d'alta humanització i d'accés al sagrat. Les diferències entre les religions afecten també els àmbits del silenci perquè els silencis no són tots iguals. Però també és cert que les connexions entre les diverses maneres d'experimentar el silenci són més fàcils que les que caracteritzen l'univers de les llengües. Els llenguatges són més laberíntics que els silencis. Les religions veneren les paraules i sovint les consideren divines. Fins i tot arriben a pensar Déu com a paraula pura. Però les paraules s'escolten adequadament en un marc de silenci. Algunes tradicions exploren el silenci com a àmbit de la divinitat. La diversitat religiosa sembla menys divergent observant l'administració del silenci de cada tradició i la facilitat amb la qual es poden integrar pràctiques de silenci ofertes per les altres tradicions. És ben coneguda, per exemple, en l'àmbit monàstic, la bona relació que s'estableix entre les respectives experiències contemplatives fins i tot entre tradicions tan allunyades culturalment com la dels benedictins occidentals i la dels monjos zen japonesos. De vegades les paraules distancien i els silencis uneixen.

5. L'ecumenisme universal i l'espiritualitat

Totes les tradicions religioses proposen iniciatives i estils de vida amb l'objectiu de fer experimentar als seus fidels la realitat última o sagrada. D'acord amb les profundes diversitats de les religions també es constaten diferències substancials en els exercicis espirituals que cada una d'elles proposa. Hi trobem indicacions sobre com tractar el propi cos, sobre les pràctiques sexuals, sobre la salut psíquica, sobre els rituals de la comunitat creient i sobre el servei a la societat. En el nostre temps les propostes de vida espiritual de la majoria de tradicions comparteixen orientacions bàsiques. En primer lloc la preocupació per la dignitat humana. En el món de les religions la persona humana no ocupa el lloc de la màxima dignitat, és a dir que no és la font del sagrat ni el centre del misteri de la realitat. Però la persona humana té accés al sagrat i per aquesta raó té una dignitat especial. Quan els homes i les dones perden de vista el seu caràcter relatiu, les religions critiquen la seva vanitat. Aleshores proposen exercicis d'humilitat. Quan les persones humanes estan sotmeses a manipulacions, dependències i explotacions, les religions defensen la seva dignitat. Aleshores proposen exercicis d'alliberament. En un món dominat pels poders econòmics i mediàtics, ple de víctimes de la pobresa, la guerra i la degradació del medi ambient, les religions expliciten cada vegada més espiritualitats que contribueixen a la justícia, a la pau, a l'harmonia amb la naturalesa i en general, a la defensa dels drets humans.

Una altra orientació bàsica és la de fer propostes espirituals ben encaixades amb els millors aspectes de la modernitat cultural. Les tradicions religioses no volen promoure espiritualitats aliades de la ignorància, de la malaltia psíquica, de la por o del menyspreu de la naturalesa o de la història. Les religions, de vegades, han fomentat unes condemnes generalitzades de la il·lustració, del desig psíquic i del món. En el passat han recomanat vies espirituals de malfiança, de condemna o de fugida del món, de menyspreu d'un mateix, d'il·luminacions renyides amb el sentit crític i d'invitacions a reprimir el goig de viure. Actualment les religions volen fer propostes espirituals més equilibrades. Volen continuar acompanyant el dolor i la mort, però recorden els seus missatges originals a favor del goig i de la vida. Les revisions que les comunitats cristianes fan sobre la necessitat de posar l'accent en l'experiència pasqual més que en l'experiència del pecat expressen molt bé les evolucions en curs. L'espiritualitat no ha de tenir com a objectiu la separació del món o el menyspreu d'un mateix, sinó el desvetllament i la descoberta de les dimensions de plenitud que habiten les persones humanes, el cosmos i les dinàmiques de la història. En el context de societats desil·lusionades, desmobilitzades i nihilistes, les religions ofereixen vies per a accedir a les benaurances de la vida. Són les mateixes vies que donen energia per a fer realitat les utopies a la vegada que permeten derruir els ídols que paralitzen.

La tercera orientació bàsica de les religions quan fan propostes espirituals és la de recordar que accedim al misteri últim de la realitat per vies imprevisibles i paradoxals. De la mateixa manera que només es pot pensar la divinitat o el sagrat amb metàfores i analogies, només es pot experimentar canviant codis i rutines. La meditació, l'oració i la litúrgia són aventures en la mesura en què la seva pràctica comporta sorpreses, discontinuïtats, tempestes i bonances imprevisibles. La vida espiritual no és un programa que es pugui controlar prèviament. Es pot imaginar com un diàleg vital amb el sagrat. No es redueix, per tant, a uns exercicis d'higiene psíquica o a un joc amb atzars previsibles. Cada itinerari espiritual és únic. Cada aproximació al fons de la realitat és un risc personal i intransferible. Les experiències de cada comunitat també són originals. Els creients i les comunitats creients fan itineraris espirituals propis. Les religions són conegudes pel fet d'oferir formalitats classificables per tradicions. Cada religió té uns repertoris d'oracions, de ritus o de sagraments, de propostes d'estils de vida. En l'experiència espiritual les formalitats es viuen de maneres molt diferents. Això vol dir que les experiències espirituals són plurals i que hi ha molts punts de connexió entre el que experimenten els creients de les diverses tradicions. La classificació de les experiències espirituals no coincidiria gaire amb la classificació de les

religions. Les modalitats de la vida espiritual són tan diferenciades com ho són les vides personals i les vides dels grups humans. Per altra part, si el fons de la realitat és u, pot ser que totes les experiències espirituals siguin convergents. En una perspectiva de futur és probable que la llibertat d'esperit que caracteritza les experiències espirituals contribueixi decisivament a un gran ecumenisme universal. L'ecumenisme no s'ha d'entendre com la creació d'una religió universal unificada, sinó com l'harmonia entre les experiències espirituals de totes les tradicions. Per altra part, potser es tracta de descobrir les invisibles articulacions que ja es donen entre les autèntiques experiències espirituals. Potser el més valuós de cada tradició, que s'expressa malament amb paraules i es viu amb esperit de pelegrinatge, apunta ja cap a una fecunda complementarietat.